

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МЕДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра корекційної освіти**

**ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ
ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМ ІНТЕЛЕКТОМ**

**Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти бакалавр**

Виконала: студентка 4 курсу 451 групи

Спеціальності 016 Спеціальна освіта

Іванча Юлія

Керівник д. п. н., проф. кафедри

Корекційної освіти С. Д. Яковлева

Рецензент к. б. н., доцент Н.О.Васильєва

Херсон-2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Загальна характеристика емоційно-вольової регуляції.....	5
1.1. Нейрофізіологічні основи емоцій.....	5
1.2. Роль лімбічної системи в утворенні емоцій.....	16
1.3. Емоційний розвиток дітей дошкільного віку.....	18
1.4. Особливості афективних переживань та вольової регуляції дошкільників.....	21
1.5. Особливості емоційно-вольового розвитку розумово відсталих дошкільників.....	23
РОЗДІЛ 2. Особливості стану емоційно-вольової сфери дошкільників з вадами інтелекту та методи його корекції.....	25
2.1. Характеристика методик дослідження.....	25
2.2. Результати дослідження емоційно-вольової сфери дошкільників з вадами інтелекту.....	26
2.3. Методи корекції емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку з порушенням розумового розвитку.....	31
ВИСНОВКИ.....	37
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	39

ВСТУП

Актуальність проблеми. Одним з основних напрямів психічного розвитку в дошкільному віці є формування основ особистості та поступове ускладнення емоційного життя дитини: збагачення змісту емоцій, формування вищих почуттів. Розвитку емоційної сфери сприяють всі види діяльності дитини і спілкування з дорослими й однолітками. Дошкільник вчиться розуміти не тільки свої відчуття, але і переживання інших людей. Він починає розрізняти емоційні стани за їх зовнішніми проявами, через міміку, жести, рухи. З розвитком емоційної сфери почуття дошкільника стають більш раціональними, підкоряються мисленню.

Спектр емоційних порушень в дитячому віці надзвичайно великий. Це можуть бути тяжкі невротичні конфлікти, неврозоподібні стани у дитини внаслідок органічного ураження центральної нервової системи, передневротичні стани та інше. Можливий виражений негативний вплив цих порушень на подальший розвиток особистості дитини обумовлює необхідність їх своєчасної корекції.

Однією з важливих характеристик особистості дитини з порушенням розумового розвитку є незрілість її емоційної сфери.

В дитини з порушенням розумового розвитку в емоційній сфері спостерігаються грубі первинні зміни, що спричиняє своєрідне психопатологічне формування характеру, нових негативних якостей, що різко ускладнює корекцію основного захворювання або дефекту. Тому вивчення емоційної сфери та відчуттів цієї категорії дітей, їх формування має важливе значення. Поряд з розвитком психіки відбувається своєрідний розвиток емоційної сфери цих дітей, що проявляється у їх незрілості, обумовленої особливостями розвитку потреб дитини, її мотивів та інтелекту.

У розумово відсталих дітей емоційні проблеми виявляються з особливою силою і виразністю. Особливості емоційно-вольової сфери

розумово відсталих дітей вивчались С.Я.Рубінштейн, В.Т.Петровою, М.С.Певзнер, Л.В.Занковим.

С.Л. Рубінштейн підкреслював, що «Психика развивается даже при самых глубоких степенях умственной отсталости... Развитие психики – это специфика детского возраста, пробивающаяся сквозь любую, самую тяжелую патологию организма» [32, 42].

Проблема вивчення та корекції порушень емоційно-вольової регуляції у розумово відсталих дітей дошкільного віку на сьогоднішній день залишається недостатньо розробленою, що обумовлює *актуальність* теми кваліфікаційної роботи.

Мета роботи - вивчити особливості стану емоційно-вольової сфери дошкільників з інтелектуальними вадами та розглянути методи корекції емоційних порушень у даної категорії дітей.

Завдання:

1. Проаналізувати за літературними джерелами закономірності розвитку емоційно-вольової сфери в дошкільному віці в нормі та при наявності інтелектуальних порушень.

2. Провести експериментальне дослідження стану емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку з вадами інтелекту.

3. Розглянути методи корекції емоційних порушень у дошкільному віці.

Об'єкт дослідження – стан емоційно-вольової регуляції дітей дошкільного віку з вадами інтелекту та методи його корекції.

Предмет дослідження – особливості емоційно-вольової регуляції дошкільників з порушеним інтелектом.

Методи дослідження: вивчення літературних джерел, експериментально-психологічні методики, математична обробка отриманих даних.

Структура роботи: робота викладена на сторінках друкованого тексту, складається зі вступу, двох розділів, висновків і списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Нейрофізіологічні основи емоцій

Емоції проявляються в рухових реакціях, а саме: міміці, жестах в рівні тонічної напруги м'язів. М'язовий тонус часто розглядається як показник дискомфорту, стану тривоги. Тонічна реакція дифузна, генералізована, захоплює всі м'язи і тим утруднює виконання рухів. В результаті вона призводить до тремору і хаотичним, некерованим рухам.

Особи, що страждають від різноманітних конфліктів і особливо з невротичними відхиленнями, характеризуються, як правило, більшою скупістю рухів, ніж інші. Лікарі-психіатри доводять, що м'язова напруженість у психічних хворих вище, ніж у респондентах з збереженою психікою. Особливо вона висока в психоневротиків із перевагою патологічної тривожності. Багато психотерапевтичних прийомів пов'язані із зняттям цієї напруженості, наприклад, методи релаксації та аутогенного тренування [1].

Одним з найбільш показових індикаторів зміни емоційного стану людини є зміни її голосу. Існують спеціальні методи, які за забарвленням голосу дозволяють розпізнавати емоційний стан, який може бути негативним або позитивним. З метою розпізнавання записаний на магнітну стрічку голос піддають частотному аналізу. Комп'ютерна програма розкладає мовленнєвий сигнал на частотний (за довжиною звукової хвилі) спектр. За даною програмою при зростанні у голосі емоційної напруги відбувається зсув в область високих частот. Для негативних емоцій більш характерним є концентрація у низькочастотній частині звукового спектру. Крім

емоційного фактору зсуви звукового спектру можуть бути викликані і сильним фізичним навантаженням.

За рахунок того, що метод дозволяє в 90% випадків правильно визначити збільшення емоційної напруги, це є особливо перспективним для вивчення емоційних станів людини.

Важливим компонентом емоцій є зміни активності вегетативної системи. Вегетативні прояви емоцій дуже різноманітні: зміни опору шкіри (КГР), частоти серцевих скорочень, температури шкіри, кров'яного тиску, розширення і звуження судин, гормональний та хімічний склад крові. Відомо, що під час ярості підвищується рівень норендреналіну та адреналіну в крові, частішає ритм серця, перерозподіляється кровообіг на користь м'язів і головного мозку, розширюються зіниці. Це ефект, який в тварин пов'язаний із захисним рефлексом виживання.

Важливого значення набувають емоційні реакції, пов'язані зі змінами біострумів головного мозку. Згідно даним електроенцефалографії корелятом емоційного напруження вважається гіпокампальний тета-ритм, пейсмекери якого розташовані у перегородці.

Вони діють як захисний механізм, визначаючи орієнтовно-дослідницьку поведінку, коли мова йде про тварин. В людей такого ритму зафіксувати не вдається. Лише при виконанні деяких словесних операцій та під час письма в гіпокампі людини вдається спостерігати зростання регулярності, частоти та амплітуди тета-ритму.

Емоційні стани людини знаходять висвітлення в ЕЕГ швидше за все в зміні співвідношення основних ритмів: дельта, тета, альфа і бета. Характерні для емоцій зміни, найбільш чітко виникають у лобових ділянках. Відомі дані, що у осіб при домінуванні позитивних емоцій реєструються альфа-ритми та повільні складові ЕЕГ, а в осіб, у яких переважає почуття гніву – реєструється бета- активність [21].

П.Я.Баланов, В.Л.Деглін та М.М. Ніколаєнко для регуляції емоційних станів у хворих з судомними приступами застосовували метод уніполярних подразнень з включенням електросудомної терапії. Методика полягає у накладенні електродів на одну сторону голови – праву або ліву. Дослідження довели, що позитивні емоційні стани пов'язані з посиленням альфа-активності в лівій півкулі, а негативні – в правій і послабленням дельта-активності в лівій півкулі [14].

Окрім зазначених даних емоційні стани супроводжувалися змінами електричної активності мигдалеподібного тіла. У пацієнтів із вживленими електродами в мигдалеподібне тіло під час емоційно забарвлених подій були виявлено посилення електричної активності високочастотних коливань. У хворих на скроневу епілепсію, для яких характерні вираженні емоційні порушення у вигляді підвищеної дратівливості, грубості, у дорзо-медіальній частині мигдалеподібного тіла була зареєстрована електрична активність. Руйнування цього відділу мигдалеподібного тіла робить пацієнта неагресивним.

Біологічне значення емоцій полягає в тому, що людина здатна оцінити свої потреби, можливості їх задоволення, стан внутрішнього благополуччя таке, наприклад, як відчуття голоду та насичення.

В емоціях розрізняють декілька функцій: відбивна (оцінна), що спонукає, підкріплювальна, перемикальна, комунікативна.

Відбивна функція емоцій виражається в узагальненій оцінці подій. Емоції охоплюють весь організм і тим самим здійснюють майже миттєву інтеграцію, узагальнення усіх видів діяльності. Це дозволяє, насамперед, визначити користь і шкідливість чинників, що впливають на організм. Наприклад, орієнтуючись на біль людина знаходить таке положення, яке його зменшує.

Дана функція безпосередньо пов'язана з функцією із спонукальною. Відповідно до Оксфордського словника англійської

мови слово “емоція” виникло від французького дієслова “*mouvoir*”, що означає “надавати руху”. Цей термін почали вживати в XVII ст., маючи на увазі почуття (радості, бажання, болю) . Емоція виявляє ту зону пошуку, де буде знайдено вирішення завдання, задоволення потреби.

Відомо, що емоції приймають особисту участь у процесах навчання та пам’яті. Значимі події, що викликають як позитивні, так і негативні емоційні реакції, швидко і надовго запам’ятовуються. Дана функція досліджена на експериментальній моделі “емоційного резонансу”, запропонована Симоновим П.В. Автор виділяє *підкріплювальну функцію емоцій*. Ця модель побудована на створенні типової ситуації щодо виникнення негативних емоцій. Завдяки такому підходу функція емоції вивчається при відсутності дії больових подразників на відміну від тих, які виникають під дією електричного струму, як у дослідах Л.А.Преображенської. Отже, запобігання негативної емоційної напруги і служить тією нагородою, на основі якої і виробляється умовний інструментальний рефлекс.

В природних умовах діяльність людини визначається багатьма потребами різного рівня. Їх взаємодія проявляється в емоційних переживаннях за рахунок конкуренції мотивів. Оцінка через емоційні переживання має спонукальну силу і може визначити вибір поведінки.

Перемикальна функція емоцій особливо проявляється в екстремальних ситуаціях під час конкуренції мотивів, тобто в результаті чого переважає домінуюча потреба. Так, коли виникає конкуренція між природним для людини інстинктом самозбереження та соціальною потребою (етичною нормою), на перший план виступить інстинкт самозбереження, хоча вихід залежить від сили спонукань, від особистісних установок.

Комунікативна функція емоцій. Міміка, жести, пози, виразні подихи, зміна інтонації є “мовою людських почуттів”, засобами повідомлення не стільки думок, скільки емоцій [12].

Генетично задані універсальні комплекси поведінкових реакцій, виражають виникнення основних фундаментальних емоцій. Генетична детермінованість деяких реакцій спостерігається як в людей з нормою, так і людей з фізичними порушеннями, наприклад в сліпих. Мова йде про мімічні рухи, як притаманні і особам з порушенням зору, і особам з порушеним слухом, і особам без будь-яких фізичних вад розвитку.

Міміка людей з віком змінюється. В людей без будь-якої патології вона стає більш виразною, тоді як в людей з порушенням зору, міміка регресує. Це залежить від навчання, виховання, вміння стримувати негативні емоції, підкріплювати позитивний настрій, а не лише від генетичної детермінованості.

Виразні рухи тварин, згідно фізіологічним дослідженням, керуються самостійним нейрофізіологічним механізмом. Досліджуючи поведінку кішки, ділянки гіпоталамуса подразнювали електричним струмом. Було виявлено емоційні реакції в тварин такі як "афективна агресія" та "холоднокровний" напад. Це дало змогу зробити висновки, що в гіпоталамусі знаходяться центри, які відповідають за виразність емоцій [23].

Комунікативна функція емоцій дає можливість не лише проявляти ту чи іншу емоцію, але дозволяє розпізнавати та розуміти зміст емоційних рухів. Дослідження нейронної активності в мавп показало, що основа розрізнення емоцій по міміці залежить від активності окремих нейронів, що вибірково, тобто селективно, реагують на емоційне вираження. Нейрони, які реагують на обличчя з вираженням погрози, наявні у верхній скроневій корі й у мигдалеподібному тілі головного мозку мавп. В той же час не всі емоційні прояви однаково легко ідентифікувати. Ідентифікуються страхітливості (57% випробуваних), потім відраза (48%) та подив (34%). Найбільшу інформацію про емоцію містить виразність ротового отвору. Ідентифікація емоцій зростає внаслідок навчання. Проте деякі

емоції починають добре визначатися вже в самому ранньому віці. 50% дітей у віці до 3 років на фото акторів розпізнавали реакцію сміху, а емоцію болю – діти у віці 5-6 років.

Відомості про анатомічний субстрат де відбувається формування тих чи інших емоцій одержують при допомозі дослідів руйнації та стимуляції різноманітних ділянок головного мозку, а також вивчення функцій людини в клініці при операціях на мозку і при проведенні різноманітних лікувальних процедур.

Перша концепція, яку запропонував американський невропатолог Дж.Пейпец пов'язує емоції з функціями визначених структур мозку. Дана концепція була опублікована в 1937р. Вивчаючи емоційні розлади у хворих з ураженням гіпокампа та поясної закрутки, він висунув гіпотезу про існування єдиної системи, яка включає певні структури мозку та утворює мозковий емоційний субстрат. Ця система являє собою замкнутий ланцюг і вмикає : гіпоталамус – передньовентральне ядро таламуса – закрутка пояса – гіпокамп – мамілярне ядро гіпоталамуса. Вона одержала назву кола Пейпеца. У 1952 р., П.Мак-Лін запропонував назвати її та пов'язані з нею інші структури мозку лімбічною системою (limbus - край). Основою для цієї системи є гіпоталамус. Сигнали від нього впливають на середній мозок та відділи, що знаходяться нижче, для ініціації вегетативних і моторних реакцій. Одночасно нейрони гіпоталамуса через колатералі посилають сигнали в передньовентральне ядро таламусу. Цим шляхом інформація передається до поясної закрутки кори великих півкуль [26].

Поясна закрутка, за Дж. Пейпцем, є субстратом усвідомлених емоційних переживань та має спеціальні входи для емоційних сигналів. Далі сигнал із поясної закрутки через гіпокамп знову потрапляє в область мамілярних тіл гіпоталамусу. Таким чином замикається нервовий ланцюг. Шлях від поясної закрутки до гіпоталамусу зв'язує

суб'єктивні переживання, що виникають на рівні кори з сигналами вісцерального і моторного вираження емоцій.

Проте гіпотеза Дж. Пейпеца суперечна з багатьма фактами. В даному випадку виявилася сумнівною роль гіпокампа і таламуса у виникненні емоцій. Стимуляція гіпокампа електричним струмом спричиняла лише сплутаність свідомості в людини, не викликаючи емоцій страху та гніву, як це спостерігалось в тварин.

З усіх структур кола Пейпеца найбільш тісний зв'язок з емоційною поведінкою має гіпоталамус і поясна закрутка. В той же час виявилось, що багато інших структур мозку, серед яких мигдалеподібне тіло, а також лобова і скронева кора головного мозку, що не входять до складу кола Пейпеца, але чинять сильний вплив на емоційну поведінку людини.

Важливу роль відіграє гіпоталамус як у розвитку мотиваційної поведінки, так і у розвитку емоцій. У гіпоталамусі зосереджені подвійні центри, що регулюють запуск та припинення основних типів спадкової поведінки. Даний процес розглядається як виконавча система, у якій поєднуються вегетативні і рухові прояви мотивації, що залежить від стану емоційної сфери.

У складі емоцій прийнято структурувати власне емоційні переживання, соматичне та вісцеральне вираження. Ці складові можуть бути самостійними і виникати незалежно одна від одної, що вказує на самостійність їх виникнення.

Емоційні реакції можуть виникати під час уражень стовбура мозку. Проявлятися вони будуть у так званих псевдо ефектах: інтенсивні мімічні і вегетативні реакції, характерні для плачу або сміху, можуть протікати без відповідних суб'єктивних відчуттів.

Видалення мигдалеподібного тіла порушує механізми емоцій, що свідчить про яскраві емоціогенні властивості даної структури.

Розташування у корі мигдалеподібного тіла – це основа скроневої ділянки.

За даними В.М. Смирнова, електрична стимуляція мигдалеподібного тіла у пацієнтів викликає емоції страху, гніву, ярості та рідко задоволення. Ярість та страх викликається подразненням різноманітних відділів мигдалеподібного тіла. Досліди з двостороннім видаленням мигдалеподібного тіла в цілому свідчать про зниження агресивності тварини. Причетність мигдалеподібного тіла до агресивної поведінки переконливо продемонстроване К.Прибрамом у дослідах на мавпах у колонії макак-резусів. Автором було видалено з обох боків в тварини дану структуру, після чого вона втратила агресивність і склала повноваження ватажка зграї і перетворилася на покірну, перелякану тварину [32].

На думку ряду дослідників, емоційні функції мигдалеподібного тіла проявляються на порівняно пізніх етапах поведінки, після того як вже повністю сформувалися актуальні потреби. Мигдалеподібне тіло одержує велику інформацію про зовнішній світ. Його нейрони реагують на світлове, звукове та дотикове подразнення.

Крім того, у регуляції емоцій особливе значення мають лобова та скронева ділянки. Ураження лобових долів призводить до глибоких порушень емоційної сфери людини: спостерігається розгальмування нижчих емоцій та покликань та прогресує емоційна тупість. При цьому в першу чергу порушуються вищі емоції, пов'язані соціальними відносинами, з діяльністю, творчістю. При видаленні в мавп скроневих полюсів веде спостерігається зниження їх агресивності та страху. Передня лімбічна кора контролює емоційні інтонації; виразність мовлення в людини. Після двостороннього крововиливу в цій зоні мовлення пацієнта стає емоційно невиразним.

Відповідно до сучасних даних поясна закрутка має двосторонні міцні зв'язки з багатьма підкірковими структурами (перегородкою,

верхніми горбками покрівлі середнього мозку, областями кори в лобових, тім'яних і скроневих частках), які міцніші, ніж в будь-яких інших структур головного мозку. Існує навіть припущення, що поясна закрутка здійснює вищу координуючу функцію при формуванні емоцій.

Велика кількість експериментальних та клінічних досліджень свідчить про роль півкуль головного мозку в регуляції емоцій. Вивчення функцій лівої та правої півкулі виявило існування емоційної асиметрії мозку. За даними В.Л.Дегліна, тимчасове вимикання лівої півкулі електросудомним ударом струму викликає зсув в емоційній сфері “правопівкульної людини” в бік негативних емоцій. Настрій погіршується, людина песимістично оцінює своє положення, скаржиться на погане самопочуття. Подразнення правої півкулі викликає поліпшення емоційного стану. Т.А.Доброхотова та Н.Н.Брагіна встановили, що в хворих з ураженнями в лівій півкулі спостерігається стан тривожності, стурбованості. Правостороннє ураження поєднується з легкодумством, безтурботністю.

За розпізнавання мимики в більшому ступені відповідає права півкуля, оскільки вона погіршується при її ураженні. Ушкодження скроневої ділянки порушує розпізнавання емоційної інтонації промови.

Незалежно від характеру емоції поліпшується розпізнавання емоційного забарвлення голосу, коли вимикається ліва півкуля.

Вимикання лівої півкулі робить ситуацію незрозумілою, невербалізованою і, отже, емоційно-негативною. Вимикання правої півкулі робить ситуацію простою, ясною, зрозумілою, що викликає переважання позитивних емоцій [14].

Емоційна асиметрія мозку зустрічається при нормативному розвитку. Особи з переважанням правої півкулі характеризуються підвищеною тривожністю, нейротичною поведінкою. «Лівопівкульні»

особи представляють знижений фон тривожності, спокійне реагування на ситуацію.

Нейрохімія емоцій. Виникнення будь-якої емоції викликає активацію різноманітних груп біологічно активних речовин у їх складній взаємодії. Якість емоцій, їх інтенсивність залежить від взаємовідносин між нейросекреторних систем, які в свою чергу залежать від нейромедiatorів та біогенних амінів. Так С.Кеті зазначає, що збільшення концентрації серотоніну підвищує емоційний настрій, тоді як його нестача в організмі викликає депресивний стан.

Позитивний ефект електрошокової терапії, у 80% випадків депресії в пацієнтів, пов'язаний із посиленням синтезу та збільшенням норадреналіну в мозку. Речовини, що покращують настрої, підвищують утримання норадреналіна та дофаміна в нервових закінченнях. Переважно з ураженням інтелектуальних (інформаційних) процесів. Холінергічна система забезпечує інформаційні компоненти поведінки. Холінолітики – речовини, що знижують рівень активності холінергічної системи, погіршують виконання поведінкових реакцій, порушують досконалість та точність рухових рефлексів, але не усувають больову реакцію і не знімають почуття голоду [2].

Стан агресивності залежить від співвідношення активності холінергічної та норадренергічної систем. Підвищення агресивності пояснюється ростом концентрації норадреналіну й ослабленням гальмівного впливу серотоніну. У агресивних мишей помічено знижений рівень та гіпокампі. Введення серотоніну пригнічує агресивність тварини [6].

Біохімічна природа емоцій вивчалася на основі феномену самостимуляції мозку. Ця методика для самоподразнення мозку була розроблена Дж.Олдсом та П.Мілнером. Виявилось, що найкращий ефект само подразнення пов'язаний із гіпоталамусом, медіальним передньомозковим пучком та перетинкою. При електричній

самостимуляції мозку крізь вживлені електроди тварини виявляють надзвичайну наполегливість у прагненні продовжити самоподразнення. Одержали, що дана стимуляція супроводжується позитивними емоціями, які тварина прагне продовжити. Феномен самоподразнення пов'язаний з участю двох основних систем: норадренергічної та дофамінергічної [24].

У феномені самостимуляції виділяють мотиваційний та підкріплювальний компоненти. Існує припущення, що мотивуючим компонентом у реакції само подразнення є норадреналін, тоді як дофамін спонукає підкріплюючий ефект, що відображається підвищенням емоційного стану.

Отримані дані щодо виникнення позитивних емоцій, дозволило вченим пов'язати механізм самоподразнення з активацією спеціального механізму нагороди, який заснований на роботі катехоламінергічної системи.

Таким чином, експериментальні дані вказують на жорстоку залежність наших настроїв та переживань від біохімічного складу внутрішнього середовища мозку. Мозок має у своєму розпорядженні спеціальну систему – біохімічний аналізатор емоцій. Цей аналізатор має свої рецептори і детектори, він аналізує біохімічний склад внутрішнього середовища мозку та інтегрує його в категоріях емоцій та настрою.

Підвищений інтерес викликає концепція Дж.Пейпеца про особливі функції поясної закрутки, яку він розглядає як орган, у якому відбувається формування усвідомленого емоційного переживання. Можливо, саме тут поданий корковий рівень емоційного аналізатора.

Таким чином, концепція “кола Пейпеца”, який узагальнив вплив усвідомленого суб'єктивного переживання та виникнення емоцій з їх поведінковим компонентом, що регулюється вищими нервовими центрами, а саме – гіпоталамусом (координація вегетативних та

моторних проявів емоцій), дала підставу для розуміння регуляції емоцій на рівні вищих психічних структур.

1.2. Роль лімбічної системи в утворенні емоцій

Різні форми поведінки людини і тварин направлені на задоволення різноманітних потреб, які знаходяться в основі підтримки індивідуального та видового гомеостазу. Об'єктивний опис цілісних поведінкових реакцій та супутніх вегетативних реакцій, дослідження центральної організації взаємовідносин організму із зовнішнім середовищем, можливість прогнозувати відповіді на зміни у внутрішньому середовищі на сигнали із зовнішнього середовища це є необхідною основою фізіологічного сприйняття механізмів вищої нервової діяльності. Треба звернути увагу на процеси, які відображають суб'єктивні стани.

До таких станів потрібно віднести передусім мотивації та емоції. Мотиваційно-емоційну сферу людини визначають за її вчинками, поведінкою, за мімікою, за виразними рухами [13].

Говорити про мотиваційно-емоційні процеси у тварин можна лише при об'єктивних показниках. Але існуючі відомості про еволюцію головного мозку, участь його окремих частин в організації поведінки людини та тварин дають можливість існування суб'єктивних станів, які сформувалися в процесі еволюції корисних надбань, що необхідні для збереження та виживання виду. У цілісній поведінковій реакції мотивація та емоція нерозривно пов'язані між собою. Але, як показує фізіологічний аналіз, в експериментальних умовах їх можна розділити, оскільки вони відображають активність взаємодіючих, але спеціалізованих відділів ЦНС. Особливо чітко демонструється відносна самостійність мотивацій та емоцій при руйнуванні цих відділів або при подразненні їх електричним струмом та фармакологічними речовинами.

Мотивації та емоції тісно пов'язані з виникненням та задоволенням потреб організму і є необхідною умовою його життєдіяльності. Мотивації (спонукання, потяг, драйви) визначаються генетичною програмою та індивідуальним досвідом, активізуються потребами і проявляються у вибіркового збудженні спеціалізованих мозкових структур, що приводить при сприятливій зовнішній ситуації до реалізації цілеспрямованої поведінки. Перебудова поведінки вимагає оцінки зроблених дій. Цей процес заснований на формуванні позитивних та негативних емоційних станів. Емоції тісно пов'язані з підкріпленням найважливішим компонентом у навчанні.

Таким чином, в поведінці відбиваються окремі явища, що дуже близько переплітаються. На основі потреб формується мотивація, її реалізація в цілеспрямованих діях поведінки супроводжується емоціями позитивного або негативного стану [15].

Серед даних явищ найбільш складні для вивчення саме емоції. В природних умовах мотивації проявляються як емоційно забарвлені стани. Важливою особливістю емоцій є комплекс тілесних реакцій на позитивну або негативну емоцію. Наприклад, зміна пози, виразу обличчя, ходи, жестів, голосових реакцій, частоти пульсу, дихання, потовиділення та ін. Мімічні та інші рухи, характерні для афектних станів, людина спроможна загальмувати або відтворити при відсутності відповідних переживань.

У багатьох випадках зовнішні вирази почуттів визначаються соціальними стереотипами поведінки. Тренування дозволяє контролювати свої емоції та переживання. Найбільш повна така здатність проявляється у грі акторів [16].

Більш складно оцінити емоційний стан у тварин. Про це свідчить реакція головного мозку або деяких відділів на дію зовнішніх подразників. Разом з тим загальноприйняте положення про єдині для людини та тварин закономірностей еволюції мозку дозволяє вважати,

що первинні емоції сформувалися задовго до появи людини як почуттєве вираження інстинктивної діяльності.

1.3. Емоційний розвиток дітей дошкільного віку

Особливу роль в психічному розвитку дітей дошкільного віку займають емоції, а саме розвиток емоційно-особистісної сфери дитини.

«Емоції - особливий клас суб'єктивних психологічних станів, що відображаються у формі безпосередніх переживань по відношенню до навколишнього світу і людей, це психічні явища, що відображають у формі переживань особисту значущість і оцінку зовнішніх і внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини. Емоції слугують для віддзеркалення суб'єктивного відношення людини до самої себе і до оточуючого її світу» [25].

Клас емоцій має наступні характеристики: настрій, почуття потреби, афекти, стреси. Вони характеризуються динамічністю, полярністю, модальністю. Усі ці характеристики являють собою психічні процеси, які притаманні людині [12].

Емоційний стан – це в першу чергу захисний стан. Окрім цього емоції характеризуються креативністю і мають когнітивну функцію сприймання зовнішніх подій, визначаючи їх особистісне значення. Таким чином, емоційна система забезпечує тісний взаємозв'язок за рахунок взаємодії особистості з навколишнім світом через сенсорні системи, а саме: зорову, кінестетичну, слухову. У кожній взаємодії виділяється своє емоційне сприйняття. Емоційні механізми мають тенденцію до ускладнення, що пов'язано з розвитком особистості і створенням замкненої структури з боку емоційної сфери. Ускладнення емоційного розвитку відбувається у декілька етапів, а саме:

- емоційне реагування,
- диференціація,

- регуляція [19].

Дошкільний вік характеризується становленням здатності дітей до довільної регуляції. Вона є менш розвинутою у порівнянні з руховою сферою. Діти не вміють приховувати радість, засмучення, здивування, подавити страх і тривогу. Враховуючи вік дитини, це найкращий час до того, щоб навчити дитину володіти своїми емоціями: навчитися їх розуміти, сприймати та правильно виражати. Це час, коли немає соціального тиску на дитину. З цією метою необхідно направити увагу дитини на відтворення емоцій за зразком. Вчити порівнювати емоції, активізувати їх у разі необхідності.

Довільні емоції розвиваються у процесі розвитку комунікативних функцій та рухової сфери. Дитина у процесі гри, процесі спілкування вчиться встановлювати емоційний контакт з однолітками та дорослими. Це є початковою основою розвитку емоційного контролю особистості [18].

Крім того, емоційні зміни, як правило, яскраво проявляються під час розвитку пізнавальної діяльності. Емоційна сфера забезпечує процес «зафарбовування» мовлення, яке відтворює всі сторони усвідомлення взаємодії [5]. Інтелектуальний розвиток у період дошкільного дитинства – це період пізнавальних емоцій: емоцій здивування, допитливості, цікавості, які виникають під час ознайомлення дитини з незнайомими до цього часу предметами та явищами зовнішнього світу і, таким чином, стимулюючи бажання пізнання, що впливає на всі психічні процеси, впливаючи на психічний розвиток дитини. Завдяки чому в дитини виробляється індивідуальне відношення до реалій життя, явищ та предметів, які сприяють розвитку креативності, в результаті якої створюється новий продукт матеріальних, духовних цінностей та творчих здібностей [4].

Тобто, пізнавальні емоції – це емоції, які пов'язані з потребою пізнання, бажання зрозуміти сутність явища, а разом з ним відчутти

здивування від новизни предмету або подив від смутності думки, відчуття від здогадки або радість від відкриття істини [8].

Складна опосередкована діяльність виникає в процесі розвитку емоційно-вольової сфери особистості. Вона пов'язана з перебудовою мотивації поведінки, що дозволяє підпорядкувати свої емоційні стани та інтереси навчальній діяльності, що і відтворюється як рівень зрілості емоційно-вольової сфери.

Дитина вчиться здатності критично відноситися до своєї діяльності, розробляти внутрішній план дій, здійснювати практичні завдання та забезпечувати цілеспрямований контроль виконаного. Таким чином, емоційна регуляція є складовою частиною всієї психічної діяльності, яка проявляється в дитини у навчанні [7].

У дошкільному віці діти вже вміють розрізняти чужі емоційні стани. Вони здатні до співпереживання, до формування товариського відношення до людей, які зазнали образи, намагаються емоційно згладити стан проблеми. В цей період необхідно формувати в дітей здатність до емпатії, тобто розуміння емоційного стану чужої людини [17].

Дошкільники здатні до формування морально-етичних та особистісних категорій. Дітям цього віку зрозумілі поняття: «хороший - поганий», «добрий - злий», «красивий - некрасивий», «правда - неправда». В той же час в цих дітей, які вже знають норми та правила поведінки ще недостатньо розвинена емоційна регуляція. Настрій дітей, як правило, залежить від ситуації, в яку вони потрапили.

Діти виражають власні відчуття, їх настрої залежить від конкретних ситуацій, а вираження настільки різнополярне, що емоції легко впізнати по міміці, модальності і виразності [18].

1.4. Особливості афективних переживань та вольової регуляції дошкільників

У дошкільний період емоції носять нестійкий характер. Відповідно до проблем у емоційній сфері, дітей можна розподілити « умовно на три групи:

1. Агресивні діти. Неврівноважені. Емоції вони виражають дуже бурхливо, часто конфліктують, що виражається афектом по відношенню до одноліків.

2. Емоційно розгальмовані діти. На все реагують дуже швидко. Емоції виявляються в міміці, рухах, переключенні від позитивного до негативного емоційного стану, що порушує цілеспрямованість і довільність діяльності і поведінки.

3. Емоційно загальмовані діти. Замкнуті, боязкі, вразливі, уникають спілкування, переживають свої емоційні проблеми наодинці. Їх характеризує невираженість, «бідність» емоційних реакцій».

4. У дошкільному віці емоції нестійкі, яскраві та короточасні. Емоційний стан швидко змінюється. Після сліз за не отриману іграшку, можна швидко заспокоїти дитину, переключивши її на яскраву картинку, викликавши в неї радість та усмішку. Діти піддаються емоційним впливам, які переживаються їх однолітками та дорослими. Вікові зміни емоцій характерні для різних етапів розвитку дитини. Це фактично якісна характеристика поведінки дитини [22].

Отже, світ в дитини сприймається через емоційну сферу [20]. Цілеспрямовану діяльність дитини та її поведінку обумовлюють інтереси, потреби і мотиви. Стан задоволення або незадоволення визначають в особливості проявів її емоцій.

Таким чином, дитина дошкільного віку повинна мати достатній рівень довільної регуляції емоційних станів, повинна вміти адекватно переходити від однієї емоції до іншої, адекватно реагувати на реальні

ситуації життя. Такий розвиток емоційної сфери забезпечує адекватний розвиток психіки в цілому [29].

Основною характеристикою особистості є самооцінка, тобто відношення до себе та до своїх вчинків. Коли дитина позитивно відноситься до себе, усвідомлює свої особистісні якості, свої недоліки, достоїнства, вона здатна на безконфліктне взаємовідношення між однолітками та дорослими. дитина тоді, як правило, позитивно налаштована на спілкування та взаємодію. Вважається, що така дитина є адекватною за оцінкою оточуючих [30,37].

Враховуючи те, що емоційна сфера тісно пов'язана з вольовою, то формування вольової діяльності в дитини дошкільного віку має неабияке значення.

В період до 6 років відбувається формування вольової сфери дитиною перед усім це можливість поставити мету намітити план дій, проявити зусилля для його виконання, подолати перешкоди, якщо вони з'являються, оцінити результат виконаного завдання. Для даного віку ці моменти недорозвинені [39].

Так, наприклад, мета, що виділяється, не завжди є достатньо стійкою і усвідомленою; можливість до виконання завдання не завжди реалізується результат у зв'язку з цим не оцінюється правильно [3].

До шести років дитина потроху емансипується в своїх діях від безпосередніх впливів матеріального середовища; в основу дій входять думки і моральні відчуття; сама дія одержує певне значення і стає вчинком. В дошкільному віці мета досягається успішніше при ігровій мотивації і при оцінці поведінки з боку однолітків (в процесі командної гри). Значно змінюється до 6 років ступінь довільності рухів дитини. Так, якщо в 3 роки дитина усвідомлює результат і спосіб дій з предметом, але не здатна ще усвідомити окремі операції і рухи, то в 6 - 7 років самі рухи стають об'єктом свідомої вольової діяльності [9].

В дошкільному віці довільність визначається здатністю

відмови від привабливого заняття, від гри заради виконання завдання дорослих, від бажання дивитися мультфільм заради допомоги бабусі, це вміння подолати біль, страх тощо. У 6 років дитина здатна вже підпорядковувати свої бажання задля виконання певних обов'язків. Тому необхідність розвитку здатності дій за моральними установками та відмови від бажань носить визначальний характер [11].

В дошкільному віці довільність визначається здатністю відмови від привабливого заняття, від гри заради виконання завдання дорослих, від бажання дивитися мультфільм заради допомоги бабусі, це вміння подолати біль, страх тощо. У 6 років дитина здатна вже підпорядковувати свої бажання задля виконання певних обов'язків. Тому необхідність розвитку здатності дій за моральними установками та відмови від бажань носить визначальний характер [16].

Пізнавальна діяльність у молодшому шкільному віці недостатня. Для розвитку пізнавальної діяльності вчителю необхідно враховувати інтереси дитини, її потреби, а також можливості, що набуває особливого значення під час роботи з дитиною з порушенням розумового розвитку. Відмінна риса вольової регуляції дітей дошкільного віку – це відношення дитини до труднощів та засоби їх подолання. Тому важливого значення набувають мотиваційні компоненти виховання. Мотивація щодо активної діяльності дітей з порушеним інтелектуальним розвитком має велике значення для самостійної роботи учнів та навчальної діяльності [38].

Дитина дошкільного віку потребує розвитку дисциплінованості, організованості, управління своєю діяльністю та поведінкою, що залежить від вимог, які дорослі ставлять перед дитиною [10].

Розвиток перерахованих складових можливий за умови адекватних взаємних стосунків дитини і дорослого. Дитина повинна розуміти словесну інструкцію та знакові засоби. Вольова діяльність дитини допускає певні обмеження, підкорення своїх бажань більш

значущим та важливим.

Ще одна ознака вольової дії – це наявність продуманого плану його здійснення. Вольова дія зазвичай супроводжується відсутністю емоційного задоволення, але з успішним завершенням вольового акту звичайно пов'язано моральне задоволення від того, що його вдалося виконати. Нерідко зусилля волі спрямовуються людиною не стільки на те, щоб перемогти і оволодіти обставинами, скільки на те, щоб подолати самого себе. Це особливо характерно для дітей імпульсного типу, неврівноважених і емоційно збудливих, коли їм доводиться діяти всупереч своїм природним або характерологічним даним [28, 35].

Таким чином, особливості розвитку вольової регуляції відіграють важливу роль у становленні особистості дитини в цілому, розвитку вольових якостей, здібностей, та готовності дитини до шкільного навчання.

1.5. Особливості емоційно-вольового розвитку розумово відсталих дошкільників

Дошкільний вік – це період чуттєвого пізнання навколишнього світу. В дітей з порушенням розумового розвитку чуттєве пізнання потребує корекційної роботи, оскільки без спеціального корекційного впливу воно розвивається повільно. Недорозвиток емоційно-вольової сфери у дітей-олігофренів проявляється не тільки у відставанні від норми, а й специфічними особливостями. Вони здатні до розвитку, хоча це і відбувається дуже повільно, атипично з різними відхиленнями. Це розвиток, в ході якого відбуваються кількісні та якісні зміни всієї психічної діяльності дитини. Суттєві відхилення спостерігаються в розвитку особистості дитини-олігофрена. У них спостерігається слабкість розвитку вольових процесів. Ці діти часто бувають безініціативними, несамостійними, імпульсивними, вони легко

піддаються впливу іншої людини.

Разом з тим, деякі діти проявляють впертість і цілеспрямованість, вдаючись в елементарні хитрощі, намагаючись досягти результату [27].

Дітям властива емоційна незрілість, недостатня диференціація і нестабільність почуттів, обмежений діапазон переживань, незвичний характер прояву радості, смутку, печалі. У розумово відсталих дошкільників утруднюється розуміння мимики і жестів, виразних рухів людей, зображених на картинці. У цієї категорії дітей з відхиленнями в розвитку простежується слабка вираженість і короткочасність побуджень до діяльності. Самооцінка дітей олігофренів часто неадекватна, діти схильні переоцінювати свої досягнення. Перераховані особливості психічної діяльності характерні для всіх розумово відсталих дітей.

Для олігофренії характерна нестійкість емоційно-вольової сфери за типом збудження чи гальмування, ці відхилення чітко проявляються в зміні поведінки та діяльності уже в ранньому дитинстві. Збуджені олігофрени неспокійні. В дошкільному віці імпульсивні, розгальмовані, часто відволікаються, неслухняні. Вони постійно ображають інших дітей, забирають у них іграшки, які тут же викидають. Не звертають уваги на прохання та зауваження вихователя [29].

Недорозвинення емоційно-вольової сфери проявляє себе під час переходу дитини до систематичного навчання. В дослідженнях М.С.Певзнер і Т.Д.Власової наголошується, що для розумово відсталих дітей характерна, перш за все, неорганізованість, некритичність, неадекватність самооцінки. Емоції дітей поверхневі і нестійкі, внаслідок чого діти схильні до навіювання і до наслідування. Типовими для розумово відсталих дітей особливостями в емоційному розвитку є:

- 1) нестійкість емоційно-вольової сфери, що проявляється в неможливості на довгий час концентруватися на цілеспрямованій діяльності. Психологічною причиною цього є низький рівень довільної

психічної активності;

2) прояв негативних характеристик кризового розвитку, труднощі у встановленні комунікативних контактів;

3) поява емоційних розладів: діти відчують страх, тривожність, схильні до афектних дій [27].

Також розумово відсталим дітям властиві симптоми органічного інфантилізму: відсутність яскравих емоцій, низький рівень афективно-потребнісної сфери, підвищена стомлюваність, бідність психічних процесів, гіперактивність. У дітей незрілість емоційно-вольової сфери є одним з чинників, гальмуючим розвиток пізнавальної діяльності через несформованість мотиваційної сфери і низького рівня контролю. Розумово відсталі діти зазнають труднощів активної адаптації, що заважає їх емоційному комфорту і рівновазі нервових процесів: гальмування і збудження. Емоційний дискомфорт знижує активність пізнавальної діяльності, спонукає до стереотипних дій [27].

Таким чином, можна виділити ряд істотних особливостей, характерних для емоційного розвитку розумово відсталих дітей: незрілість емоційно-вольової сфери, органічний інфантилізм, нескоординованість емоційних процесів, гіперактивність, імпульсивність, схильність до афективних спалахів. Вивчення особливостей розвитку інтелектуальної і емоційної сфери дозволило побачити, що симптоми дуже різко виявляються в дошкільному віці, коли перед дітьми починають ставитись перші навчальні задачі [27].

Розділ 2

ОСОБЛИВОСТІ СТАНУ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКІВ З ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУ ТА МЕТОДИ ЙОГО КОРЕКЦІЇ

2.1. Характеристика методик дослідження

Експериментальне дослідження стану емоційно-вольової сфери розумово відсталих дошкільників проводилося у першому півріччі на базі дитячого дошкільного закладу № 23 Міської Ради м. Херсона. В експерименті брали участь 10 дітей віком від 5 до 6,5 років.

Для діагностики стану емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку використовувалися наступні методики:

1. Опитувальник для діагностики емоційного неблагополуччя дітей за Ю.М.Міланіч.

Для відповіді педагогам або батькам пропонується ряд запитань, за допомогою яких можна визначити вираженість у дитини передневротичних, соматовегетативних та поведінкових порушень [40].

2. Дослідження рівня емоційності за картинками.

А) Предметні картинки. Дітям пропонуються картинки із зображенням звірів (корова, кіт, півень), у кожного звіра хвіст іншого. Дається завдання правильно розподілити хвости тваринам.

Б) Картинки з переплутаними ситуаціями. Дитині пропонується картинка, на якій зображено декілька ситуацій, герої яких знаходяться на незвичних місцях. Треба розставити героїв по місцях, визначити, чи може бути таке насправді.

При виконанні цих завдань спостерігають, які емоції картинки викликають у дітей, як дошкільники виражають своє ставлення до даної методики, враховується також словесний супровід.

3. Визначення емоційного стану людини за її зображенням.

Дитині пропонується картинка із зображенням дівчинки в трьох емоційних станах: сміх, сум, плач. Треба визначити стан дівчинки на

малюнку, подумати і сказати: чому дівчинка плаче, сумує, сміється. Спостерігають, які емоції викликають картинки у дитини, фіксують її відповіді.

4. Методика «Лабіринт».

Використовується для дослідження вольових якостей та уваги дошкільників. Дитині пропонують два лабіринти, однакові за складністю і дають інструкцію: покажи, по якій дорозі 1) зайчик дійде до капусти; 2) корова знайде собі сіно. Оцінюють правильність виконання завдання, з якої спроби було виконано завдання, які труднощі виникли в процесі роботи.

5. Методика «Три дерева».

Дітям пропонується намалювати три дерева на аркуші паперу, розташувати їх у зручних місцях. Оцінюється, як діти розташували дерева на малюнку, які кольори домінують, які елементи дитина ще зобразила, який настрій у дитини був під час малювання, які емоції переважали.

2.2. Результати дослідження емоційно-вольової сфери дошкільників з вадами інтелекту

Проведення дослідження з використанням обраних методик дозволило оцінити емоційні та вольові особливості дітей експериментальної групи.

Результати діагностики емоційного неблагополуччя дітей за опитувальником Ю.М.Міланіч (табл. 2.1) показали, що на перше місце виступає фактор передневротичних порушень: іноді спостерігається порушення сну, знижений настрій, тривога та страхи під впливом неприємних факторів, невпевненість у собі, іноді чутливість до зауважень вихователя – діти сприймають зауваження надто чутливо, а

іноді намагаються їх взагалі ігнорувати [34].

Таблиця 2.1

**Показники емоційного стану дітей (за опитувальником
Ю.М.Міланіч)**

фактори	Рівень вираженості показників у %		
	Високий	Середній	Низький
Перед невротичні	20	50	30
Соматовегетативні	10	40	50
Поведінкові	10	40	50

Соматовегетативні порушення у дітей майже не виражені: апетит не порушений, діти не перебірливі в їжі; пітливість та нетримання сечі та калу на час обстеження відсутні (оскільки діти пройшли певний період адаптації в даній групі), скарги на самопочуття виражають рідко; характерна емоційна лабільність – настрої змінюється дуже часто, в залежності від ситуації, в якій знаходиться дитина: це і вимоги вчителя, і зміна погодних умов, самопочуття дитини, відносини в колективі, швидка втомлюваність дітей та низька працездатність. Поведінкові порушення спостерігаються у деяких досліджуваних, вони проявляються у вигляді агресивності, відмови від контакту з оточуючими.

Дослідження емоційно-вольової сфери за предметними картинками показало, що рівень емоційності в більшості дошкільників експериментальної групи високий (табл. 2.2). Майже всі діти, побачивши картинки, почали посміхатися, дивуватися, із задоволенням виправляти помилки. Всі помилки дітьми були виправлені правильно з відповідним словесним коментарем.

Таблиця 2.2

**Особливості емоційного сприймання труднощів
досліджуваними респондентами**

Назва методики	Характер емоційного реагування		Утруднення при виконанні завдань
	адекватний	неадекватний	
Предметні картинки	80	20	Розсіяність уваги, відволікання, несформованість емоційної сфери
Картинки з переплутаними ситуаціями	70	30	Відволікання, втомлюваність, низька працездатність, невміння скласти розповідь
Визначення емоційних станів людини	100	0	Невміння дати пояснення можливих причин емоційного стану

(Віталій: *у kota хвіст півня, а у півня хвіст kota, а у корови хвіст - свій*), завдання було виконано досить швидко і без затримки. Дітям дуже сподобалося завдання, саме тому вони без затримки його почали виконувати. Проте у групі були діти, в яких малюнки не викликали ніякої реакції взагалі (Юля – малюнки не привернули її увагу, вона не побачила помилок, хоча до цього представляла непогані результати).

Реакція на картинки з переплутаними ситуаціями була подібною. 70% дітей відразу виконали завдання, їх емоційний стан був позитивним – діти посміхались, дивувались безглуздістю зображення на картинці, не стримували своїх емоцій, почуттів, вражень, переживань з приводу побаченого на картинках.

Виправлення помилок супроводжувалося словесним коментарем, що правильно, а що ні, діти успішно розставили героїв на картинці по місцях. Проте, скласти розповідь за навідними питаннями до сюжету картинок не вдалося практично всім дітям, діти давали відповіді одним чи двома словами, троє дітей дуже швидко

втомилися, і їм був потрібний час на відпочинок. Були й такі діти, які утруднилися виконати завдання взагалі, в них спостерігалася неадекватна емоційна реакція, словесний коментар відсутній, постійне відволікання, вставання з місця, займання непотрібних речей.

Розглядаючи картинки із зображенням дівчинки, діти називали по черзі три емоційні стани дівчинки на малюнку і відображали свої переживання з приводу малюнку. Емоційний стан дітей відповідав побаченим картинкам, не спостерігалася неадекватної поведінки, агресії, незадоволення, проявів злості чи інших негативних реакцій. При визначенні стану дівчинки всі відповіли швидко й правильно. При відповіді на запитання: Що трапилося з дівчинкою? - діти утруднювалися з відповіддю, проте хлопчик Максим, певний час подумавши, сказав: дівчинка сумна, бо – «заважають спати», дівчинка плаче, бо – «забрали іграшку», відповіді на третій стан (сміх) хлопчик не дав.

При виконанні методики «Лабіринт» діти, швидко зорієнтувавшись, привели зайця до капусти, а потім почалися труднощі з другим лабіринтом. Так, Олексій на другому лабіринті заплутався, і правильно виконав його тільки з третьої спроби. Богдан не виконав жодного завдання. Було помічено, що діти не сконцентровані, стійкість уваги порушена, розвиток вольових якостей недостатній. Під час виконання завдань спостерігався прояв як позитивних (задоволення від роботи), так і негативних емоцій (засмучення, гнів, злість, відмова від роботи). Було помічено, що діти не можуть обходитися без допомоги дорослого, в іншому випадку відразу засмучуються.

В ході виконання проєктивної методики «Три дерева» двоє дітей зобразили дерева в чорних тонах, на великій відстані один від одного, інших деталей на малюнку не було, ці діти з напруженням тиснули на олівець, що свідчить про порушення емоційної сфери дітей внаслідок впливу зовнішніх несприятливих чинників. Одна дитина зобразила

незвичні дерева, трубчасті, незвичного кольору, що може свідчити, що її нестабільний емоційний стан, настрій якої змінюється в залежності від ситуації.

У 80% малюнків дерева зображені на невеликій відстані, один від одного звичайного кольору, також на малюнках присутні інші деталі (сонечко, травичка, пташки, хмаринки) – емоційний стан дітей позитивний, відповідає вимогам завдання. Зазвичай, деякі малюнки дітей було розібрати дуже важко, оскільки дітям дуже важко фантазувати, і вони зображують переважно те, що є в їхній уяві або вони колись бачили, а це далеко не завжди відповідає дійсності й правдивості малюнку.

Враховуючи всі особливості емоційно-вольової сфери дітей за проведеними методиками, можна зробити висновок: емоційний стан дітей дуже мінливий: залежить як від зовнішніх, так і внутрішніх обставин, зокрема, найближчого оточення, стану нервової системи дитини та інших не менш важливих факторів. Вольова регуляція недостатньо розвинена, діти швидко втомлюються, в них знижена працездатність, високий рівень відволікання, і як наслідок дошкільникам інколи байдуже, виконують вони завдання швидко і правильно, чи не зможуть його виконати взагалі. Вміння розпізнавати основні емоційні стани за зображенням обличчя, сформоване, але діти утруднюються в поясненні можливих причин того чи іншого настрою людини на картинці.

Таким чином, дошкільники експериментальної групи потребують спрямованого корекційно-розвивального втручання з метою вдосконалення вольової регуляції поведінки, підвищення стабільності емоційної сфери, розвитку усвідомлення власних і чужих емоційних станів.

2.3. Методи корекції емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку з порушенням розумового розвитку

Розумова відсталість піддається корекції при правильно організованому розвиваючому середовищі в межах індивідуальних можливостей дітей. Динаміка психічного розвитку дитини із розумовою відсталістю залежить від структур дефекту, рівня емоційного, а також вольового розвитку, особливостей своєчасної корекції. Труднощі побудови корекційних програм обумовлені різноманіттям проявів розумової відсталості, поєднанням незрілості емоційно-вольової сфери. Корекційна робота повинна бути направлена на: усунення недоліків невротичних проявів, підвищення самооцінки і впевненості в собі, усунення агресивності, надмірної впертості, зниження імпульсивності, профілактика конфліктної поведінки. Необхідно також звернути увагу на особливості адаптації дитини в колективі, корекцію негативних форм поведінки, замкнутості, формування бажання спілкуватися з людьми, комунікативних умінь, корекцію емоційного відчуження, усунення негативних емоційних реакцій, подолання недоліків вольової сфери дитини [10].

Подолання цих недоліків можливе з використанням наступних методів корекційної роботи:

1) Ігротерапія – це найбільш ефективний метод корекції емоційно-вольової сфери розумово відсталих дошкільників. Гра – це універсальний засіб корекції і профілактики відхилень і труднощів в розвитку дошкільника. Саме через гру, можна намагатися вирішити проблеми емоційного відчуження дитини, зняти негативну емоційну реакцію, подолати вольові недоліки дитини. Використовується індивідуальні та групові форми ігрової корекції, в якій на перший план виступає дитина. Використовуються: ігри в групах, ігри в парах, сюжетно-рольові ігри, народні ігри, ігри наодинці, ігри з промовлянням слів. Дані категорії ігор спрямовані на корекцію і профілактику

відхилень дітей [31].

2) Метод малюнку – це метод, при якому важливо використовувати терапію малюнку. Вона спрямована на зниження емоційного напруження, розвиток вмінь розуміти та адекватно виражати свій емоційний стан. Для нормалізації емоційного розвитку використовується малювання пальцями, долонями, ліктями, п'ятками, пензликом, ручкою, олівцями. Така робота розслаблює дітей, створює позитивний емоційний фон. Важливим моментом є готовність дорослого – треба створити необхідні комфортні умови для дитини, щоб вона спокійно малювала і їй нічого не заважало. Для того, щоб навчити дітей розуміти власні почуття, а також емоційний стан іншої людини, дитині пропонують намалювати себе радісним та розгніваним. Причому, не тільки намалювати почуття, а й назвати його.

3) Пісочна терапія – ігри на піску це одна зі звичайних форм діяльності дитини. Психологи вважають, що пісок пропускає воду, а значить він вбирає в себе негативну емоційну енергію. Взаємодія з піском заспокоює дитину, стабілізує її емоційний стан. Гра в піску позитивно впливає на емоційне самопочуття дитини, і саме це робить його засобом для профілактики і корекції недоліків розумово відсталого дошкільника.

4) Казкотерапія – діти дуже люблять слухати казки, саме тому це хороший метод для корекції емоційно-вольової сфери. Казка допомагає сформуванню адекватної Я-концепції дитини з недоліками, допомагає систематизувати її почуття та переживання. Казкотерапія може проводитися як індивідуально, так і в групі з використанням різноманітного дидактичного матеріалу (пісочниці, ляльки, костюми, іграшки, фарби, казкові звірі).

5) Робота з м'якими матеріалами – використовується тісто, пластилін, глина. Як правило дитина сама знає, що їй робити: ліпити, м'яти, стукати по глині кулачком, зруйнувати виліплену фігурку. Все це піде на користь дитині і допоможе зняти емоційну напруженість. Робота

з пластиліном для дітей звична, тому слід використовувати інші матеріали. А робота з тістом буде не тільки приємною, а в результаті смачною.

б) Музична терапія – розвиток емоційно-вольової сфери за допомогою ритмічних рухів під музику. Використовуються спеціальні тренувальні вправи, ігри, які залишають позитивний відбиток на формуванні пластичності, міміки дитини. Все це дозволяє підвищити інтерес дитини до занять, розвиток рухових навичок, корегувати недоліки емоційно-вольової сфери дошкільника [19, 33].

Л.С.Сазонова (2012) пропонує серію тренінгів, які дозволяють розвинути емоційну сферу дітей, зменшити тривожність та підвищити емоційний настрій. (табл.. 2.3.).

Таблиця 2.3

**Тренінги корекції емоційної сфери дитини з порушенням
розумового розвитку**

№	Назва тренінга	Вправи
	Тренінг 1. Планета відчуттів мета: 1.Розвиток емоційної грамотності 2. Навчання засобам емоційної розрядки	1. Розминка. Вправа «Якби ти був кольором» 2. Вправа «Планета відчуттів». Інформування про структуру емоційних переживань» 3. Вправа « Райдуга відчуттів». Навчання усвідомленню свого емоційного стану 4. Вправа «Дерево відчуттів». Навчання диференціації 35 свого емоційного стану
	Тренінг 2. Планета відчуттів (продовження)	1. Розминка. Вправа «Побудова за ознакою» 2. Вправа «Кольорові звуки мого тіла». Навчання розумінню реакцій тіла та вираженню свого 3. Вправа «Танець моїх емоцій». Навчання соціально значущим засобам вираження емоцій
	Тренінг 3. Володар емоцій	Розминка. Вправа «Пліт» 2. Вправа « Волшебное дерево».

<p>мета: 1. Навчання прийомам емоційного стримування 2. Навчання прийомам емоційної розрядки</p>	<p>Навчання прийомам сняття стресової напруги. 3. Вправа «Виколачую гнів». Обучення соціально приемлемим способам вираження емоцій</p>
<p>Тренінг 4. Я – це Я» мета: 1.Розвиток самосвідомості</p>	<p>1. Розминка. Вправа «Пісочний годинник» 2. Вправа «Емблема». «Інвентаризація» якостей власної особистості 3. Вправа «Всесвіт мого «Я». Стимуляція усвідомлення власної системи цінностей</p>
<p>Тренінг 5. Я – це Я (продовження)</p>	<p>1. Розминка. Вправа «Якби я мав нове ім'я» 2. Вправа «Клон». Стимуляція усвідомлення власної унікальності</p>
<p>Тренінг 6. Формула любові мета: 1. Розвиток прийняття себе та впевненості у собі 2.Розвиток толерантності до людей та різних подій</p>	<p>1. Розминка. Вправа «Дякую тобі, що ти є» 2. Вправа «Волшебная ярмарка». «Інвентаризація» особистісних якостей 3. Вправа «Чотири квадрати». Формування позитивного відношення до себе та прийняття себе</p>
<p>Тренінг 7. Ефективне спілкування Мета: 1. Навчання ефективним засобам спілкування: емпатія, увага</p>	<p>1. Розминка. Вправа «Мені подобається, що ти...» 2. Вправа «Інопланетянин». Розвиток навички слухати партнера 3. Вправа «Комплімент та підтримка». Розвиток вміння підтримувати партнера.</p>

ВИСНОВКИ

Аналіз літературних джерел, а також результатів проведеного експериментального дослідження емоційно-вольової сфери дошкільників з інтелектуальними вадами дозволив зробити наступні висновки

1. Дошкільний вік є періодом активного розвитку емоційно-вольової сфери, в тому числі, вдосконалення розуміння емоцій інших людей, усвідомлення власних емоційних станів, становлення вольової регуляції поведінки. В цьому віці емоції мають бурхливий, але нестійкий характер, що виявляється в яскравих, хоча і короткочасних афектах, в швидкому переході від одного емоційного стану до іншого.

2. У дітей-олігофренів спостерігається недорозвиток емоційно-вольової сфери. В дошкільному віці їм властиві емоційна незрілість, недостатня диференціація і нестабільність почуттів, обмежений діапазон переживань, незвичний характер прояву радості, смутку, печалі. Розумово відсталі дошкільники утруднюються в розуміння міміки і жестів, виразних рухів людей, зображених на картинці, недостатньо усвідомлюють власні почуття. Також у них спостерігається слабкість розвитку вольових процесів: безініціативність, несамостійність, імпульсивність, нездатність до вольового зусилля.

3. В ході діагностики рівня емоційного неблагополуччя дошкільників з вадами інтелекту виявлено середній ступінь вираженості передневротичних порушень (порушення сну, знижений настрій, тривога та страхи під впливом неприємних факторів, невпевненість у собі). Прояви соматовегетативних та поведінкових порушення у 50% дітей знаходяться на низькому рівні.

4. Дітям експериментальної групи характерна емоційна лабільність – настрої змінюється дуже часто, в залежності від ситуації,

в якій знаходиться дитина: це і вимоги вчителя, зміна погодних умов, самопочуття дитини, відносини в колективі, швидка втомлюваність дітей та низька працездатність.

Поведінкові порушення спостерігаються у деяких досліджуваних, вони проявляються у вигляді агресивності, відмови від контакту з оточуючими.

5. Рівень емоційності дітей експериментальної групи переважно достатній, вміння розпізнавати основні емоційні стани за зображенням обличчя сформоване, в той же час діти значно утруднюються в поясненні можливих причин того чи іншого настрою іншої людини. Вольова регуляція недостатньо розвинена, діти швидко втомлюються, в них знижена працездатність, високий рівень відволікання, і як наслідок, дошкільникам інколи байдуже, виконають вони завдання швидко і правильно, чи не зможуть його виконати взагалі.

6. Результати вивчення особливостей емоційно-вольової регуляції дітей дошкільного віку з інтелектуальними вадами свідчать про необхідність її цілеспрямованої корекції. Корекційна робота повинна бути спрямована на вдосконалення вольової регуляції поведінки, підвищення стабільності емоційної сфери, розвитку усвідомлення власних і чужих емоційних станів. При цьому можуть використовуватись ігротерапія, метод малюнку, пісочна терапія, казкотерапія, робота з м'якими матеріалами, музична терапія та інші методи.

7. тоди.

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. Пособие для студ. вузов./ Г.С.Абрамова. - М: Издательский центр «Академия», 1999. - 672 с.
2. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. Пособие для высш. школы. / Г.С.Абрамова. - М: «Академический проект», 2001. - 704 с.
3. Адаменко Л.С. «Дітям про емоції»/ Л.С.Адаменко //Дошкільне виховання, 2004 - №6 - С.22-24
4. Блонский П.П. Психология дошкольника/ П.Блонский. - М: «Педагогика», 1999 - 365 с.
5. Блум Ф. Мозг, разум и поведение: Учебное издание./Ф.Блум, А.Лейзерсон и др..- Пер.с англ. Е.З. Годиной. — М.: Мир, 1988. — 248 с.
5. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве/ Г.М.Бреслав. - М: «Педагогика», 1990. - 140 с.
6. Бреслав Г.М. Проблемы эмоциональной регуляции общения у дошкольников / Г.М.Бреслав. //Вопросы психологии, 1984. - №3 - С. 13-14
7. Бугрименко Е.А. Особенности психологического развития детей 6-7 летнего возраста/ Е.А.Бугрименко. - М: «Педагогика», 1991 -247 с.
8. Вартамян Г.А., Эмоции и поведение / Г.А. Вартамян, Е.С. Петров - Л: «Педагогика», 1989 -95 с.
9. Васильев И.А, Эмоции и мышление. / И.В.Васильев, В.Л.Поплужный, О.К.Тихомиров // Вопросы психологии, 1981.- № 4.- С. 175–176.
10. Ведяев Ф.П. Емоційно – стресові стани./ Ф.П.Ведяев. – К.: Здоров'я, 1979. – 315с.
11. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К.Вилюнас. - М: «Академия», 1976-425 с.

12. Венгер Л.А. Мухина В.С. Психология / Л.А.Венгер, В.С.Мухина. - М: «Педагогика», 1988 - 231 с.

13. Гамезо М.В., Возрастная и педагогическая психология: Учеб, пособие для пед. вузов./ М.В.Гамезо, Е.А. Петрова - М: Пед. о-во России, 2003 - 508 с.

14. Додонов Б.И. Эмоции как ценность. / Б.И.Додонов – М.: Политиздат, 1978. –272 с

15. Запорожец А.В., Неверович Я.З. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста / А.В.Запорожец, Я.З.Неверович. - М: 1986 - 420 с.

14. Изард, К.Е. Эмоции человека : [Пер. с англ.] / Кэррол Е. Изард; Под ред Л. Я. Гозмана, М. С. Егоровой. - М. : Изд-во МГУ, 1980. - 439 с.

15. Кошелева А.Д. Эмоциональное развитие дошкольника/ А.Д.Кошелева. - М: «Просвещение», 1985 - 80 с.

16. Кравець Г.С. Емоції та спілкування/ Г.С.Кравець //Дошкільне виховання, 2004 - №2 - с.15-17.

17. Крутецкий В.А. Психология умственно отсталого ребенка/ В.А.Крутецкий - М: «Просвещение», 1980 - 704 с.

18. Кряжева Н.Л. Мир детских эмоций / Н.Л.Кряжева. - М: «Педагогика», 2002 - 206 с.

19. Кряжева Н.Л. Развитие эмоционального мира детей / Н.Л.Кряжева. – Екат.: Фактория, 2004 - 254 с.

20. Костюк Г.С., Дитяча психологія/ Г.С.Костюк, Г.О.Любінська. - К: «Вища школа», 1984 - 630 с.

21. Лук А. Н. Эмоции и чувства/ А.Н.Лук.. — М.: Знание, 1972. — 79 с.

22. Мамайчук И.И., Помощь психолога ребенку/ И.И.Мамайчук, М.Н. Ильина - Санкт- Петербург: «Речь», 2006 - 346 с.

23. Методики и основные эксперименты по изучению

мозга и поведения / Я. Буреш, О. Бурешова, Д. П. Хьюстон ; пер. с англ. Е. Н. Живописцевой ; под ред. А. С. Батуева. — М. : Высшая школа, 1991. — 399 с.

24. Милнер П. Физиологическая психология./ П.Милнер. — Перевод с англ. О.С.Виноградова.// Под редакцией и предисл. А.Р. Лурия.- М. Мир, 1973 -. 648с.

25. М'ясоїд П.А. Загальна психологія/ П.А. М'ясоїд. - К: «Вища школа», 1998-456 с.

26. Общий курс физиологии человека и животных [Текст] : [учебник под ред проф. А. Д. Ноздрачева. - Москва : Высшая школа, 1991. – 527 с.

27. Певзнер, М.С. Динамика развития детей олигофренов / М.С. Певзнер, В.И. Лубовский. - М.: АПН РСФСР, 1963.- 125 с.

28. Приходько Ю.О. Формування позитивних взаємин у дитячому колективі / Ю.О.Приходько. - К: «Радянська школа», 1987 - 140 с.

29. Психология развития личности в онтогенезе /под. ред. Д.И. Фельдпггейна. - М: Педагогика, 1989-206 с.

30. Психология развивающейся личности / Петровский А.В., Абраменкова В.В., Горбатенко Т.М.; НИИ общ. и пед. психологии АПН СССР. - М: Педагогика, 1987 -238 с.

31. Резниченко М.А. Трудности взросления младшего дошкольника/ М.А.Резниченко //Начальная школа, 1998 - №1 - С. 25-28.

32. Рогов Е.И. Эмоции и воля / Е.И.Рогов. - М: Педагогика, 1989 - 203 с.

33. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии /С.Л.Рубинштейн. – Издательство: Питер, 2002 г. - 720 с.

34. Рубинштейн С.Я. Экспериментальные методики патопсихологии и опыт применения их в клинике./ С.Я.Рубинштейн. – М.: Психология и психиатрия. – 413 с.

35. Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология:

36. Сапогова Е.Е. Психология развития человека / Е.Е.Сапогова. - М: Аспект пресс, 2001 - 320 с.

37. Ткачук Т.М. Радість пізнання/ Т.М.Ткачук // Дошкільне виховання, 2002 - №9 - С. 13-17.

38. Хардіна Н.Л. Емоційно - експресивні вправи/ Н.Л.Хардіна// Дошкільне виховання, 2004 - №10- С. 19-21.

39. Шауре М.О. Возрастная и педагогическая психология / М.О.Шауре. - М: ИЗД-ВО МГУ, 1992 - 650 с.

40. Шипицына Л.М. Комплексное сопровождение детей дошкольного возраста/ Л.М.Шипицына. - Санкт- Петербург: «Речь», 2003 - 230 с.